

ПЕТЪР ПОНДЕВ

ЕЛИН ПЕЛИН

Върху три неща, струва ми се, се откроява най-дълбоко творчеството на Елин Пелин — човека, труда и природата. В тях той търси перспективата на живота и неговото изображение.

Но да оставим писателят да ни води:

„Падна чудна лятна нощ, прохладна и свежа. Безкрайното тракийско поле потъна в мрака, сякаш изчезна, и се предаде на дълбока почивка под монотонния напев на жаби и щурци. Мир и ведрина повея от дълбокото звездно небе. Земята отвори страстните си гърди и замря в наслада.

Марица тихо подплиснуваше мътните си води, пълни с удавници, и с лениво спокойствие се ширеше между тъмните брегове, обраснали с върби и раkitак. Влага и хладина лъхаше из таинствените ѝ недра.

От ливадите край нея се обади ясен мъжки глас и потъна в тишината.

— Ан-дре-я-я-я, Ан-дре-я-я-я!

— Ида, и-даа! — отзова се друг отдалече.

След малко светна огън. Бухнаха игриви пламъци. В тяхната слаба светлина, която се поглъщаше от околния мрак, се мярнаха хора. Това бяха петима селяци от загорските краища, дошли с коси на рамо да търсят работа в далечна Тракия, дето тревите зреят по-рано.“

Така започва разказът „Косачи“ — първият разказ от първия том на съчиненията на Елин Пелин, подредени от самия него. На читателите разказът „Косачи“ е известен не само с незабравимата картина на прохладната лятна нощ над безкрайното тракийско поле. Той е известен и с очарованието на образите и на скритата човешка мъдрост в думите на Благолаж, който загърнат в ямурлука си разправя на своите съселяни, налягали край огъня, чудновати приказки.

С този си разказ Елин Пелин ни въвежда направо сред своите герои — това са селските бедняци, осъдени от обществото на тежък труд и неволя. Към тях, които животът много често смазва напълно, сладкодумният Благолаж отправя своите слова, за да им напомни повисши истини от истината за трагичната им участ:

„Затова има приказки, затова са ги хората измислили. И песните са затова. . . да те измъкнат от истината, за да разбереш, че си човек.“

Да съзнаваш неотменните си права на човек и човешкото си достойнство, когато животът ги е потъпкал напълно — какво по-трезвото съзнание за реалността? Това съзнание народът е влагал в своите приказки, за да не пада духом и при най-тежките си изпитания, за да само-

съхранява своята жизнена енергия. Това е същата духовна жизненост, с която се е отличавал нашият народ и в най-черните дни на неволята, и в историческите му борби, когато от него са били изисквани върховни жертви.

Вслушайте се в думите на Благолаж, за да разберете с какво трезво съзнание народът преценява собственото си положение. Той умее да се самонаблюдава и съчувствено да се надсмива над себе си с някаква зла ирония, която издава многото горчивини, натрупани в душата му през неговия дълголетен мъченически живот. Но в същото време той крие в себе си един неспокоен и търсещ дух, който не е позволявал да бъде затъмнено чувството му за собствено достойнство. Не са потребни много думи на Благолажа, за да изрази тази духовна отличителност на народа ни, обяснявайки направо смисъла на разказаните от него чудновати приказки:

„— Това е приказка, разбираш ли. . . . Защо ти е истината? Да взема да ти разправам, да речем, за дрипавите гащи на дядо Тодор, или за смачканата калимјавка на дядо поп? Или да ти разправам за нас голи-голтации, дето сме тръгнали, с коси на рамо и с просеник в торбата, да бием път цяла седмица до Тракия на коситба? Всичко това, приятелю, е истина. Ама защо ти е тая пуста истина“.

„Ама защо ти е тая пуста истина?“ — заключава Благолаж и в неговите думи ние изведнъж долавяме колко живо и непримиримо е чувството, с което народът реагира срещу своя мъченически живот и колко будно е неговото съзнание за човешкото му достойнство и за правото му да заеме своето заслужено място в живота.

Героите на Елин Пелин са селяни, които за разлика от селяните в идилията на П. Ю. Тодоров не са духовни самотници. Те не са обречени да живеят като чужденци сред родните си хора и не приемат доброволно страданието и гибелта като поличба от някаква неотвратима съдба. Селяните у Елин Пелин са действителни хора. Те притежават черти на една душевност, формирана в условията на едно сурово житейско изпитание. Те са реалисти в отношението си към околния свят, защото в борбата за съществуване няма на кого да разчитат освен на себе си. Общите беди и постоянно недоволство са развили у тях силни социални инстинкти. Селянинът у Елин Пелин е мрачен и затворен човек, но пред своите братя по съдба той е готов да открие цялата си душа. Трудът и бедствията са го научили на търпение. Идват обаче моменти, когато мъката и обидата, които той мълчаливо носи в душата си, избухват в страшни отмъстителни изражения на гнева. Това именно социално недоволство и спотаен социален бунт стоят в основата и на личното отмъщение, което е характерно за селската действителност през годините, в които я изобразява Елин Пелин.

В отличие от Йовков, който в дълбокото изображение на селската душевност търсеше опори и за своите нравствени утопии, Елин Пелин се стреми да бъде последователен изразител на обективната правда за селото. Селяните у Йовков са духовни братя на Елин Пелиновите герои. У Йовковите герои стремежът към нравствена красота достига най-високия си израз. В утвърждаването на нравственото превъзходство на онеправдания човек Йовков достига до дълбоките интимни същности на народната душевност, разкри трайни и неопровержими духовни ценности в нравствения и трудов живот на селския човек. Но в своя нравствен и социален протест героите на Йовков много често се сблъскват

с моралната проповед на социалния помирител. Тогава те стоят пасивни и безпомощни сред заобикалящия ги враждебен свят, дори когато негодуванието и протестът се надигат у тях с голяма сила. Елин Пелин е може би единствения наш писател, на когото е съвършено чуждо всяко морализаторство. Неговите герои са свободни от опеката на писателя. Те имат свой език за всичко, което се отнася до живота и личната им съдба. Затова те ни внушават непосредствено социалните и морални проблеми на епохата и ни водят неизбежно по пътя на обществената борба, даже когато животът ги е смазал напълно, даже когато те стоят беззащитни пред сполетелите ги беди. Както правилно забеляза още навремето Симеон Радев, селяните у Елин Пелин са „смъртно някак революционери“, носители на „безсъзнателен бунт против съществуващия ред.“ Те са такива дори когато ни се рисуват под потресните силуети на пропаднали хора, които пият от отчаяние и се измъчват от чувството, че ей на пропадат („Българският селянин според някои наши писатели“ — сп. „Художник“ 1909 г., бр. 3).

В думите на Благолаж, който напомня на своите другари по съдба потребността „да разбереш, че си човек“ е скрита дълбока и трайна истина. И това не е само истината за суровото ежедневие, което смазва духовните сили у селянина, превръщайки го в мълчалив и неизменен свидетел на собственото му робско тегло и неволя. Това е също истината и за неотменното право на човека, и за неговата способност да се стреми към далечните брегове на щастието с всички сили на своята душа. За тези, които са свикнали да търсят у Елин Пелин само социалния изобличител на селото, може да изглеждат странни и непривични думите на Благолаж, който разправя край огъня своите вълшебни приказки. Но тъкмо в думите на Благолаж е скрит оня ключ, с помощта на който ние можем да разберем не само характерните черти на Елин Пелиновото творчество, но и защо това творчество винаги ще надживява своето време с неизменната си близост до сърцата на хората.

„Да разбереш, че си човек!“ — това не са само мисли на Благолаж. Това са заклинателни думи на самия писател, с помощта на които той ни отвежда в духовната съкровищница на своето творчество. Успеем ли да вникнем в скрития смисъл на тези думи, ние ще разберем изведнъж откъде се е взела тази всепроникваща сила на изображението, което сякаш има една цел — да търси навсякъде духовния образ на човека и неговото истинско предназначение в живота. За нас не е трудно да си отговорим защо будното око на писателя следи неотклонно селския човек, за да го види такъв какъвто е и в неговите тревоги и нещастия и в неговите малки радости и веселия. И защо за това око не остава нищо скрито, което се отнася до човека и човешката съдба.

★

Не е нужно да се напомня цялото творчество на Елин Пелин. Достатъчно е да се назоват десетина-двадесет разказа от това творчество, за да се очертаят безпогрешно неговите контури и особености. Има писатели, към които мерките за ширина нямат или поне не могат да имат особено значение. Ние съдим за значението им изключително по дълбочината на тяхното творчество. И тук единствено преценките за много-странността на художественото виждане имат своето оправдание. Защото и в изкуството, както и в науката не можеш да кажеш къде са заклю-

чени по-големите истини — в макрокосмоса или в микрокосмоса. Опитът ни е научил, че светът на истините е безграничен. Но опитът също ни учи, че колкото и различни да са пътищата на големите истини, те неизбежно някъде се пресичат. И че тъкмо в точката на пресичането си те имат еднаква валидност и значение. Вазов с широтата и многостранността на своето творчество е различен от Елин Пелин. Но в света на селото Елин Пелин е не по-малко многостранен от Вазов. Картините, в които Елин Пелин рисува селото, са малки. Но тези малки картини са сякаш безкрайно дълбоки — в тях писателят е вложил почти всичко, което крие животът: и мъката, и радостта, и песента, и копнежа, и любовта у човека. В тях ние опознаваме човека с всичко човешко, земно и реално. Нещо повече — тук Елин Пелин няма съперници. Йовков, който в изображението на селото е най-близък до Елин Пелин, е еднопосочен. Йовков винаги е в плен на някаква нравствена илюзия. Неговите герои, колкото и земни и реални да са, не могат сякаш да се освободят от магията на някакво видение, което носят в душата си. В тях винаги е дълбоко спотаен копнежът по нещо недоизживяно и съдбоносно, което те не смеят да измълвят, за да не бъде грубо осквернено от живота. Затова в живота на Йовковите герои винаги звучи една трагично обтегната струна, която ни напомня за неразгадани страни от нравствената природа на човека.

В изобразяването на селото Елин Пелин е по-делничен от Йовков. И затова по-близък до простотата и многообразието на селския живот. В неговите разкази животът прелива сякаш направо, без да е била необходима намесата на художник. А всъщност колко изумително веща е ръката на художника, която ни кара да забравяме за самия художник под непосредствената убедителност на жизненото въздействие от творбата. Като художник Елин Пелин притежава в изключителна мярка способността да се пренася в самата природа на нещата и да запазва тяхната обективна неоспоримост и в най-незначителната жизнена подробност. Това е същата способност, която в литературата ние сме свикнали да подвеждаме под определението „ш е к с п и р и з и р а н е н а ж и в о т а“. В това отношение измежду майсторите на нашата художествена проза Елин Пелин е най-големият. У Елин Пелин ние изпитваме чувството, че социалните и нравствените проблеми не се пренасят отвън, а ни се поднасят направо от живота. Ето защо и жизненото многообразие в разказите на Елин Пелин не изглежда търсено, а извира от непосредственото съприкосновение с действителността, от която писателят е искал да заграби сякаш всичко, което се отнася до преходното и трайното, до смешното и трагичното, до грозното и възвишеното в човешкия живот. Прочетете разказа „Задушница“ и мислено останете за миг сами в запустелите селски гробища. Пред вас ще изплава отново картината на влажния и мъглив есенен ден с оголелите тополи в разградените гробища, които тъжно стърчат край старата чеквица. Неусетно във въображението ви ще оживеят мярналите се за миг образи на умислени хора, които се щурат между зелениясалите кръстове и разнасят жито за бог да прости, а сред тях вие все така ясно ще съзрете сухите фигури на Станчо и Стоилка, дошли да направят помен — той за жена си, тя за умрелия си мъж. Те стоят върху студените камъни, разменят все по-често палурчето помежду си и, забили поглед в земята, оплакват сиромашката си участ. Скоро те ще станат и мълчаливо ще се отправят към къщата на попа, за да му съобщят, че са решили да съберат нево-

лите и децата си. Усмивката още не е изчезнала от устните ви, а мисълта ви вече се мъчи да следва пътя на една човешка повест, залутан сред непроходимата мъгла на човешките скърби и неволи.

На пръв поглед в разказа „Задущница“ няма като че ли нищо особено. Ще се намерят може би и тълкуватели, които ще побързат да кажат: „Обикновена селска история, наблюдавана през веселите и добродушни очи на Елин Пелин.“ Но както винаги те и тук се лъжат.

Разказът „Задущница“ е истински шедьовър. В съзнанието на читателя разказаната случка напомня за нещо мигновено преживяно. Но има случаи, в които човек в един миг може да научи за себе си и за хората повече, отколкото през целия си живот. В изкуството това са мигове, когато творческото въображение у художника изтръгва сякаш под внезапния блясък на мълния истините от дълбочините на живота. Какво от това, че Стоилка и Станчо, останали сами в запустелите гробища, одумват своите теглила и си подхвърлят незабележимо с очи закачливи фитилчета. Та тези прости хорица много често с инстинкта си по-добре разбират истините, над които на мъдреците е съдено дълго да си блъскат главите. Чуйте простонародното решение на вечния въпрос за живота и смъртта в утешителните думи на кумицата Дивдена, отправени към Станчо: „Бог да прости, куме, и това си е. . . нали знаеш! Свят е това. Човещина! Умрелите — лека им пръст, със живите — живеят. . .“

Животът винаги си иска своето. Той е по-силен и не спира пред смъртта. Но как да живеят тези, които са дошли на селските гробища да оплачат умрелите, а погледнеш ли ги самите тях „живи да оплачеш“. Ето, откъм селската кръчма пропищява гайда и замлъква. След нея се вдига пак тъй кратък пиански вик и също замлъква. „Кои ли се веселят?“ — пита унесена в тъгата си Стоилка, а отговорът на Станчо е всъщност отговор за горчивата съдба на живите: „Сиромашта. Пиат. . .“ И изведнъж този кратък вик, прорязъл нощта, ни се струва, че е бил не вик на веселие, а вик на ужас и на безпомощно загиващ човек.

Не е нужно да се обяснява надълго откъде произтича неотразимата сила, с която ни въздействува разказът на Елин Пелин. Тя не произтича само от изумителната простота и кристалната чистота на рисунъка, от жизненото пълнокръвие на образите, които довеждат изображението у Елин Пелин до физическа неопровержимост. Тя произтича и от непосредствената простота и многообразие на живота, чрез които Елин Пелин винаги съумява да ни внуши една истина за човека.

Не може да се каже, че Елин Пелин е интелектуален писател. Интелектуалният писател е винаги повече или по-малко едностранчив в изображението на живота в стремежа си да докаже своята мисъл. На Елин Пелин е напълно чужда едностранчивостта не само защото той носи чувство на голям художник, но и защото винаги, когато трябва да говори на ума на читателя, той му говори с езика на образите. Ето защо в разказите на Елин Пелин читателят никога не се изправя пред непроходими брегове, които му пречат да възприема живота в неговото многообразие и пълнота. Той винаги намира мост, който да свързва преживяната печал с неочакваната радост, тъгата с веселието, грозното с красивото, порока с добродетелта, живота със смъртта. И не само в разказа си „Задущница“ Елин Пелин е имал случая да ни разкрие зад шегата и веселието една тежка човешка драма.

Реалист с многостранен поглед към живота, Елин Пелин пише сякаш своите малки разкази в съответствие със своите герои — малките и незабележими хора от народа. Но в неговите малки разкази, посветени на тези дребни и неизвестни хорица, преливат всички цветове на човешките чувства, бушуват страсти, които ни напомнят неспирното движение на вълните в морската шир. Това са мигове от вълненията на необятната народна душа, която и чрез тези мигове, въплътени в съдбата на отделния човек, не престава да ни внушава своето богатство и величие. И тъкмо Елин Пелин, който в изображението на селския човек успява да ни даде нагледна представа за силата и богатството на народната душа, не би ни учудил, ако ни кажеше, че и в последната селска колиба може би живее една Корделия или една Офелия, един Макбет или един Отело. И ние му вярваме, защото най-убедителното доказателство за това са неговите разкази. Наистина у Елин Пелин не можем да намерим нарицателни образи — герои, олицетворяващи общочовешки страсти или черти от национална психика. И това е така, защото Елин Пелин е винаги сред малките и обикновени хора, сред напрегнатата делничност и човешкото множество, където се преплитат всички човешки страсти и черти от един национален характер — там, където единствено можем да получим реално усещане за многоликия и безименен образ на народа. Това вече обяснява защо в обрисовката на характерите писателят търси не толкова проявлението на страстта, колкото онази нравствена и духовна отличителност на героите, която прави още по-осезателна тяхната неделимост от народа и тяхното социално онеправдание в живота. Ето я Лазаринка. От тъмни зори, с остър сърп в ръка, тя е привела снага над закъснялата нива, от почернелите класове на която се рони изцибрено жито. На двете ѝ ръце сега чака сиромашкият ѝ дом, понеже нейният млад и буен Дойно лежи в затвора за убийство, задето е защитил честта ѝ от селския чорбаджия. Към нея отправя молба за водича немощен старец, нея зове пронизителният плач на дете в люлка. Но горда и непокорна е Лазаринка в своята неволя. Тя няма да превие гръб пред нещастieto и няма да остави неожънната нивата си. И само над люлката на детето изплаква тя, сподавено и с някакъв тих припев, набраната мъка. Тогава над глухото поле се понася самотно ридание. . . Не напомня ли това самотно ридание на селската жена тъжната песен, която е пяла българската майка над люлката на своите рожби?

Тежка е селската неволя. Тежка е тя за селския човек, защото за него е и обидна и незаслужена. Обидна и незаслужена е вечната сиромашка участ за този, който до последната силица на живота си, всеотдайно и честно, е изпълнявал своя дълг към земята и труда. Несправедливо е трудът, на който си залагал всичките си надежди и упования, да носи не радости, а горчивини. Обидата гори в душата на селянина, даже когато той му е отпуснал края, защото е разбрал, че няма управление и иска да удави в кръчмата наведнъж всичките си горчивини. Тази обида е направила нашия селянин социално необщителен, като е насаждала в неговата чиста и примитивна душа отрицателните черти на консерватизма и неверието. Но тя също е развивала у него и едно трезво и положително съзнание и онази неуловима ирония, над себе си и над всичко в света, които са му позволявали да окача на „всяко криво ухо прилична обица“. Тя най-сетне е разгаряла в душата му с пламъка на отрицанието и всички сподавени страсти, които понякога избухват внезапно с отмъстителните изражения на гнева.

Струва ми се, че тъкмо тази духовна отличителност на нашия селянин, формирана под тежестта на социалните бедствия и социалното проклятие, което капитализмът носи над земята, е фокуса, от който Елин Пелин прави уловими и видими индивидуалните черти на своите герои.

Андрешко, който с остроумните си отговори иронизира пътника с вълчия кожух, издава, без да иска, горчивината и скритата обида на селското си сърце. Достатъчно е пътникът да заговори за слабостта на селянина да се напива в кръчмата, за да изчезне иронията в думите на Андрешко и да прозвучи в тях една жива болка:

„— От добро ли е? — Не, не е от добро. . . Че пиянствуват, пиянствуват, всички пиянствуват. За добро, а не от добро. . . Това човек като вас може и да си го запише.“

Веселият и добродушен дядо Матейко, който умее да се шегува както с другите, така и със себе си, правейки равносметката на собствения си живот с горчива усмивка ще каже:

„— Нас ни са записали у дяволския тефтер още кога сме се родили. . .“

Пред този тежък и съдбоносен възел на живота седи безпомощен и бащата на Липо, който съветва сина си да не се завръща в село, а да търси коравия си залък в града:

„— Ех, синко, ние сме хванати в серкмето и колкото повече шаваме толкова повече се заплитаме. . .“

Същата безизходност притиска и душата на Свилен, който изповядва пред Милена защо не е послушал гласа на сърцето си:

„— Все ратай, ратай, заробил съм се у хората. И ти щеше край мен да страдаш повече от мен. . . Защо да ти почерням младините и да ти отравям живота. Мисля. . . много мислих и не се реших.“

Плаче измъчената селска душа! Плаче тя и в разказите на Елин Пелин с всички буйни изриви на скръбта и веселието, без да намери пристан, където да отдъхне, без да намери радост, която да не бъде измамна. И това, което тя, изтръпнала и смутена, не може да каже за себе си, казва го песента на кавала, която зашумява като дълбока и продължителна въздишка, разказва за тихи селски радости сред непосилен и тежък труд, за да ни потопи полека-лека в едно безкрайно море от страсти и скърби.

„— Их, сърчице човешко, и ти ако не си се настрадало, няма и да се настрадаш!“ — отронва въздишка Елин Пелин, скрит зад гърба на чичо Горан, който захапал своята вечна лула, мечтае с премрежени очи за далечния свят, където няма да има ни болести, ни тегло, ни сиромашия. И това е единствената въздишка, може би, която се е изтръгнала неочаквано от Елин Пелин пред мъките и жалбите на селската душа. Защото писателят с нито една дума не издава присъствието си, когато героите му говорят за себе си. Те сами могат да кажат всичко, което писателят иска да знаем за тях.

Ние помним, че писателят ни е разказвал за малкото и грозно полско селце Горно Ровинище. То е „с ниски, олупени къщурки, неприветливи и неваросани, разхвърляни безразборно из разградените и боклучиви дворища, из които по цял ден играят немирни и нечисти деца-чурлига. Една безименна и безводна река, която услужва само на по-роите, простира през сред селото широко каменливо речище и прави картината още по-грозна и по-печална. Лете, когато водата съвършено пресъхне и когато каменливият насип на речището се нажежи и побе-

лее, това голо, без зеленина и почти без дървета село добива нерадостен вид. И старата черкова със зеленясалите керемиди, и ниската камбанария със смачкания покрив и изкривения дървен кръст на нея, и полу-сухата топола до тях, и жълтите лица на гушавите жени, и пещчливите сипеи из улиците навяват човеку тъга и го карат да бяга.“ През такъв душен и тежък ден Елин Пелин е бързал да потърси спасение под хладния покрив на крайпътното ханче. Тук той ще завари стари познати. И както винаги след като е разменил поздрав, той ще се спотаи между тях сякаш е изчезнал и не го е имало. Той е казал своето. Нека читателят да се запознае сам с героите и да разбере от самите тях с кого има работа. Тук са късавият Марко, хилаво, но весело и подвижно човече, кметът Гаврил, сиромаш, но безгрижен и як като дъб селянин, пропилия се от скръб по умрялата си жена Иван Дядката, буйният и вироглав Пелинко и пияният дядо Йорго, който хърка вече настрана до масите. Всички те пият и се веселят в този летен ден с безгрижието на деца, когато навън, под адската мараня, на полето киши тежък жетварски труд. Но не мислете, че това са пропаднали хора. Те познават мъката и неволята на селския човек. И затова сега, когато са му отпуснали края, те сякаш се окуражават помежду с горчивата утеха: „Пий — това ще ти остане!“ Достатъчно е по някакъв начин да засегнете в тях тази скрита, чувствителна до болезненост струна и те ще изправят с достойнство глава, не да се пожалят, а да ви кажат до край страшната истина за своя живот. Чуйте как Дядката отговаря на пиянските подканяния да пее:

„— Не ща и не ща, — вдигна глава Дядката. — Срамота е бе, срамота е! . . . Я вижте, полето гори под жегата, и там човешки пот се лее, а вие — пей, пей. . . Пияници! . . . Изгубени хора! . . . Не сме ние вече като другите, братя мои, не. . . Пуснали сме му края и не мислим за нищо. . . Прием и продаваме. . . Трудът ни се вижда омразен. . . Задържа ли ви нещо дома, а? . . . Привлича ли ви? . . . Ни жена, ни деца, ни. . . Нищо. . . Роби! . . . Нищожни роби! . . . Пияници, нещастници! . . . Загубени хора! . . . И казвате — пей! . . . Кърваво сърце песни не ражда, а мъки. . . мъки!“ (цитирано по първата редакция: „Разкази“, т. I, 1904 г.).

В изображението на своите герои Елин Пелин проявява онзи широк и многостранен поглед върху човека, който той е могъл да усвои само от народа — от неговата изключителна способност за наблюдение и самонаблюдение. Писателят, който е излязъл от селото, е видял у селския човек и доброто и лошото, и хубавото и грозното. Той не скрива нищо от чертите на своите герои, защото е против идеализирането на живота, където търси истината за човека и неговата съдба. Живо заинтересован от съдбата на малките и дребни хорица от народа Елин Пелин не се колебае да разкрие до дъно нравственото и духовно обезобразяване на човека от капитализма. В изобразяването на селския живот той ни изправя пред цялата му суровост — той ни показва и сиромашията и селското тегло, и духовната нищета и грубостта на селските нрави. Чуйте отчаяния писък на невеста Нена, която с окървавена глава тича из селото, за да дири защита от мъжа си. Хорските сърца са корави и немилостиви. Те остават заключени за нейната мъка. Отритната отвсякъде тя стои на пътя като загубено куче. И чак когато отсреща се задава мъжът ѝ, тя започва да пици и да нарежда отново: „Колю, Колю, как ще се Колю живее. . .“ Но мъжът ѝ я бута напред

и подкарва с дървото като овца. И на упрека защо я бие, отговаря: „Защо да я не бия? Жена ми е. Моя жена“.

Страшно е наистина да се помисли, че в тези варварски привички може да бъде заключена съдбата на един човек. Не е ли напълно безмислено и нелепо да се живее при такова морално обезценяване на човека? Но нима е по-малко моралното обезценяване на всичко човешко у полицейския стражар Иван Кьосето от разказа „Хитрец“, който за някаква нищожна заплата е готов да изпълни всяка заповед на своя началник. По пътя за към града Лисичката хитро го подпитва:

„— Ами да ти заповяда началника, да речем, да биеш брат си, какво ще правиш, господин старши?

— Ще го бия и туй то! — отговаря той“.

Спомнете си колко безчовечно се подиграва Мариница с непознатия шоп, който дири да повтори, защото жена му е умряла и му е оставила ситни деца. Мариница, за да си направи зла шега, макар и да си има мъж, му дава дума. За реченото тя е взела от него една фаша цървули и една стотарка. Но ето, че непознатият шоп, който е извървял дълъг път, за да намери селото ѝ, я среща и разбира измамата. Тогава тя се прави, че не го познава. А когато възмутеният шоп я дърпа да си иска парите, тя вдига и двете си ръце и жестоко и силно го цапва по лицето:

„— На! Да познаеш!“

Колко тежко е оскърблението на измамения вдовец личи по окървавеното му лице и нажалените му очи, из които като из два кладенеца извират сълзи. В тях се чете „и скръб, и мъка, и срам, и гняв на жестоко обиден и унизен мъж, унизен от една жена.“

Тези прояви на жестокост и безчовечие у малките хорица правят сякаш още по-мрачна и безнадеждна картината на селската неволя. И това е така, защото ако социалната дистанция в изобличението и присъдата над обществото тук остава същата, моралната дистанция е друга. Тези дребни хорица, които обществената поквара е духовно осакатила, са жертви на обществото. Такива са Нане Стоичко, Велин, синът на дядо Никола, Лисичката и др. Тяхната съдба не може да ни бъде безразлична, дори когато в моралното си падение те са престанали да будят у нас всякакво съчувствие. Защото те са хора от народа, пропаднали от сиромашия и тегло. Те не са престанали да принадлежат на народните низини, тъкмо там, където наред с теглото, сиромашията и покварата, продължават да се съхраняват изворите на истинската народна душевност и жизненост. За нас не е загадка защо разрушителните сили на бедствията и страданията, на духовната ограниченост и нравственото падение, на безчовечността и озверението, които писателят изобразява с такава правдивост, дори когато взимат връх в живота биват победени от отрицанието, което носят в самите себе си. Ето го Нане Стоичко, твърдоглавият и проклет човек, спокоен като добиче, равнодушен като камък към радостите и скърбите на околните. Той опухва от прахта сиромашкия му двор и е носила радост на децата му с дванадесетте си щъркови гнезда. Той изфучава свиреп на смаяната Стоичковица и се отправя към кръчмата. Не само хората, но и природата стои сякаш смутена пред образа на оскотялия от леност Нане Стоичко. Всичко около Нане Стоичко ни говори за безсмисленото присъствие на човека, който е загубил своя човешки образ. Човешката злина е противна не само на

хората, но и на природата. Тя довежда до абсурд всяко духовно стремление, защото унищожава най-ценното у човека и човешката природа. На читателя, който в края на разказа стои потресен от дивата и нелепа постъпка на Нане Стоичко, не е нужно да се подсказва мисълта на писателя. Мисълта на писателя е ясна: „Нане Стоичковци са непотребни хора. Техният разрушителен бяс уврежда и загрозява живота. И с това те сами се отричат, защото човекът и природата със своята съзидателна мощ са по-силни от всяка разрушителна сила.“

И това има право да ни каже писателят, който не само мечтае да види един ден светът без болести, без тегло и без сиромашия, но който знае, че единствено с разцвета на творческите сили може да бъде постигнато онова пълноценно усещане на живота и онова хармонично единство между природата и човека, което ни възвръща чистите и възродителни радости на душата. Не е изненада, че у Елин Пелин и природата е винаги очовечена.

Но писателят, който утвърждава логиката на отрицанието срещу безсмислените сили на разрушението, неизбежно трябва да достигне и до отрицанието на социалната действителност, която задушавя нравствената красота у човека. Чуйте как Велин от разказа „Гост“ заблуждава добродушната Кирилица. За да оправдае сякаш собственото си безчестие той напомня за обществото, в което живее: „Лош стана светът, тетко, лош. Гледаш го приятел ти, говори ти. . . преструва се такъв, а да му падне случай, тъй на, с два пръста би те смачкал! Ама предпазвай се и туй то. Вълк да си, в село ли си — лай като куче!“ Но думите на Велин не могат да оправдаят безнравствената му постъпка. Те изобличават и него и обществото. Те сами са отрицание на порочната социална действителност.

И когато рисува подивялия Нане Стоичко, и когато ни среща с престъпния син на дядо Никола, и когато ни кара да слушаме проницителния и безпомощен вик на невеста Нена, Елин Пелин непрекъснато ни внушава мисълта за високо предназначение на човека, когото тежкия живот много често духовно осакатява завинаги. Затова повечето от героите на Елин Пелин са „смъртно някак революционери“. Те са носители на „безсъзнателен бунт срещу съществуващия ред“, който им отказва правото да се трудят и да живеят по човешки. Дори в тези случаи, когато героите на Елин Пелин стават жертва на обществото и в своята духовна деградация престават да будят нашето съчувствие, те не престават именно като реално доказателство за една порочна действителност да бъдат нагледно нейно изобличение. И толкова по-красноречиво започват да звучат думите на Благолаж, съдържащи настойчивата мисъл на писателя за потребността „да разбереш, че си човек!“, колкото по-осезателно е сблъскването на неговите герои с реалния живот. А героите на Елин Пелин, макар и да стават нерядко безвъзвратно жертва на обществото, имат право да изискват възвръщането на своите човешки права, защото те са хора от широките низини на трудовия народ и носят в себе си богатствата на необятната и прекрасна народна душа.

Грозни, глухи и печални са дните в живота на селянина, както грозно, печално и глухо е село Горно Ровинище. Трезв, сдържан и даже суров в труда и в отношенията си към другите, селянинът винаги се размеква в самооценките на собствения си живот, става излиятелен и доверчив като дете, когато намери сродна душа, която да го слуша и разбира. Неговата душа, затворена сякаш в дълбокия и тъмен кладенец

на страданието, иска да излезе на простор, опива се когато вижда над себе си късче светло и радостно небе. Чиста и непоковарена, макар и да е пила само горчилки, тя копнее за изповед, жадува за милувка. Ето къде Йовков търси катарзиса от крайното страдание, от което неговите герои не могат да намерят изход и към което обществото винаги остава глухо. Йовков, който предпочита нравствените разрешения пред социалните, сочи този изход в непрекъснатото вътрешно самообщение на героите, в освобождението, което им носи самоизповедта. Затова Йовковите селяни бродят като самотници и винаги в някакво полубудно състояние търсят бялата ластовица на загубената красота и неизпитаното щастие.

Елин Пелин е повече социален, каквито са и неговите герои. Той не иска от героите си да бъдат това, което не са. Селянинът у Елин Пелин за разлика от Йовковите селяни не държи очите си обърнати навътре към тайниците на душата си. Неговите очи са широко отворени за света. Той знае, че не е сам в бедата, че „теглото по хората ходи“, че то е еднакво за сиромашта. Ето защо, той не се осамотява с мъката си колкото и голяма да е тя, а бърза да се изплаче пред ближния си, за да му олекне. Той постъпва така както животът е научил при такива случаи да постъпват всички останали от неговата социална черга. Ето защо Андрешко знае как ще постъпи Станое, комуто съдията утре ще трябва да секвестрира житото.

„— Ти ми докара тая беля, Андрешко, — ще му каже Станое, като се научи, и ще го изпсува. После ще се разтъжи, ще го почерпи, ще се напие и ще плаче.“ И затова Андрешко дълбоко съчувствува на Станое и го разбира. А това взаимно разбиране и съчувствие е развито у нашия селянин едно дълбоко характерно за него социално чувство — солидарността. Това именно чувство на солидарност ще накара Андрешко да замъкне и изостави съдията в блатото.

Изповедта у селския човек е трогателна и проста. В нея заявяват правата си елементарни човешки потребности и радости. Затова и крайното страдание води неизбежно до естествената реакция на угнетяваните до крайния предел жизнени и духовни сили. Принудителните възли на търпението се късат — човекът изявява своята социална същност чрез протеста и бунта. И това стихийно бунтарство, което е така характерно за нашия селянин, доловено така вярно от Елин Пелин, говори преди всичко за неизтощимата жизненост на нашия народ и за силата на социалния му инстинкт, които не са могли да бъдат сломени и от най-тежките условия на живота. Чуйте Илчовица, чийто страшен глас се издига внезапно из дъното на черквата. Тя иска от обществото да ѝ бъде дадена сметка, кой е виновен за падението на нейната дъщеря, която тя е изпратила да слугува в града, за да не мре от глад. Не помнят ли въпросите на Илчовица въпросите на Йовковия герой от разказа „Вълкадин говори с бога“? Съвсем помнят. Но Илчовица не разговаря както Вълкадин сама със себе си и не пита: „Защо?“ Тя знае. В нейния безумен вик се съдържа отговора: „Правдата, правдата, изядохте я, ядете я!“ И затова в безумната си мъка тя иска възмездие: „Няма правда. . . няма бог! . . . Чувате ли? . . . Царят трябва да се разцари. . . Владиката да се развлaдичи. . . Попът да се разпопи. . .“

Това остро реагиране към неправдата у героите на Елин Пелин говори за тяхната социална жизненост. Дори когато те изразяват своя стихийен бунт под формата на лично отмъщение това не буди у нас от-

вращение, — толкова голяма е социалната неправда и толкова беззащитен е пред нея малкият човек. Когато Липо научава от баща си за позора на своята сестра, той иска съд за виновния — селския изедник Нено. Но съд за такива няма. Парите в това общество са по-силни от правдата и от честта на бедняка. И Липо убива, убива на часа, срещайки случайно виновника по обратния път за града. Убива сурово и жестоко. Но ние не изпитваме чувство, че е извършено престъпление. Обратно — чувството ни за справедливост е задоволено. Отдадено е социално възмездие. Дали писателят не е искал да постави на изпитание чувството ни за социална справедливост, като е озаглавил разказа си „Престъпление“?

Духовното страдание у героите на Елин Пелин е винаги социален въпрос. То се корени в несъвършенството на живота, в несправедливото устройство на обществото. Писател с остро социално чувство и затова живо заинтересуван за човешката съдба, Елин Пелин търси отговора за духовното страдание на своите герои преди всичко в обществото. Достатъчно е писателят да заговори открито за това, за да не остане никакво съмнение върху социалното положение на неговите герои. Още в един от първите си разкази „Прошението на жителите от село Голяма Неволя до Дяда Господа“ Елин Пелин с поразителна яснота е разкрил картината на общественото устройство и участието на селянина. В отговорите на чорбаджията — кмет, писателят сам дава отговор за социалното положение на селянина:

„— Ще се оплачем. . . — обръщат се селяните към кмета, който е задигнал общинската каса — прошение ще дадем, кмете, не искаме да ни яздиш.

Кметът кипна.

— Е, па кому ще се оплачете? Началника е с мен, окръжния управител е с мен, министеро е с мен. . . Какво ще направите, а? . . .

Чорбаджията изрече мръсна псувня.

Селяните наскачаха.

— На бога ще се оплачем, бе, изеднико.

— И той е с мен, голтаци!“

В тази социална безизходност се коренят и всички страдания на селянина. Но страданието никога не може да бъде белег за духовните стремежи на човека. Страданието е алогично на живота. В разказите на Елин Пелин нежизнеспособността на страданието винаги ни се открива под формата на едно или друго социално изражение. В разказа „Задущница“ то ни е разкрито в думите на Станчо като дълбок социален недъг: „Защо сме родени, нали да теглим — за друго ли е сиромашта?“ В разказа „Невеста Нена“ страданието не е само вопъл на една обидена душа — то е обида и за човека, който стои безучастен към чуждото бедствие. В разказа „Спасова могила“ то се издига като глас на възмущение срещу едно общество, където големите, невинни очи на Монката, някак страшно отворени за света, напразно търсят радостта и надеждата. Това обяснява защо страданието у Елин Пелин не се характеризира само с размера на личното и социално бедствие. За неговата социална същност не по-малко убедително говори жизненото противодействие на угнетяваните от обществото духовни сили у човека. Страдание, в което е престанало всяко противодействие на силите на живота, е престанало да бъде страдание — то се е превърнало в духовна смърт. Не духовни смъртници са обаче в сполетелите ги социални бедствия ге-

роите на Елин Пелин. Селянинът у Елин Пелин е примитивна сила с неизтощима жизненост, както земята, върху която той се ражда и живее. Той не се примирява със социалните бедствия, колкото и безпомощен да е в личните си страдания и беди. Даже малкият Монка, който крачи като сенчица край дядо си с последните силици на изсъхналото си телце, изисква сякаш неотменно от живота радостта, от която е бил лишен. Тази радост от живота изискват неотменно със своя вик на обида и Илчовица, и невеста Нена, и Дядката, който оплаква себе си и своите подобни в кръчмата. Никой не може да предскаже кога този вик на болка ще запали искрата на бунта в селската душа — тази най-ярка експонация на духовната жизненост на българския селянин. Но Елин Пелин винаги успява да ни внуши големината на социалните бедствия и страданията за селото, като им противопоставя всички противодействащи сили на народната жизненост.

Темата за духовната жизненост на селянина принадлежи преди всичко на Елин Пелин. Не само затова, че тя намери своята най-ярка разработка в разказите на Елин Пелин. Тя стои, така да се каже, в центъра на неговото творчество и определя жизнения му тон и основно звучене. Тя е залегнала още по-точно в основата на светогледа на писателя и е повод за интимни и съкровени размишления върху човека и света.

Когато четеш Елин Пелин, ти чувствуваш как този духовен витализъм у неговите герои те връща по-близо до земята и до непосредствените радости в изживяването на бита, което ни прави по-човечни и по-дръзки в мечтите за по-добър живот. Да се отминава тази страна от творчеството на Елин Пелин би значило да се пренебрегва част от неговия смисъл и може би най-главния. Прочетете такива разкази като „Ветрената мелница“, „Сиромашка радост“, „Кумови гости“, „Самодива“, „Първи сняг“ и пр. и вас ще ви облъхне горещия дъх на този винаги неспокоен, винаги вътрешно напрегнат живот. И чувството, че сте имали сякаш съприкосновение с тази душевна жизненост у човека никога няма да ви остави.

Дълги години ще минат откак Магдалина и Перун от разказа „Самодивските скали“ са тръгнали към непостижимия връх. Никой не знае дали те са стигнали върха. Но всички приказват за тяхната любов и смелост. Това пълнокръвие на чувството у героите на Елин Пелин не произтича само от неговата интензивност. То се дължи преди всичко на неговата одухотвореност.

„— Безумец! — укоряват старите Перун за неговата постъпка. — Да гине за една жена!

— За една любов! — отговаря момъкът.“

В тази непосредствена сила на чувството, одухотворена от нравствената му възвишеност и чистота, се крие обаянието, което носят героите на Елин Пелин със своето жизнено присъствие.

Веселият и добродушен Лазар Дъбакът винаги гори от трескаво неспокойствие за работа. Ако не прави дарак или тепавица, той строи с Дядо Корчан ветрена мелница. Неговата привързаност към труда не се дължи само на неуморимата сила на ръцете му. Той търси духовна радост от труда. Дядо Корчан, който строи с Дъбака ветрената мелница, като гледа с какво увлечение се е отдал Дъбакът на работата си качливо му подхвърля:

„— Дъбак, струва ми се, че и тоя труд ще отиде напразно — щом я направим, ще завали!

А Дъбакът, отправяйки към стареца поглед, пълен със сила и надежда, отговаря:

— Чукай, чукай, Дядо Корчан. Да я свършим, па каквото ще да става. . .“

Това жизнено пълнокръвие на чувството у героите на Елин Пелин много често като пълноводна и буйна река прелива бреговете на своето обикновено течение. То преминава в страст. Тогава за него няма прегради. Тогава то може и да руши по пътя си. Но и в тези случаи то не руши безсмислено. И тогава то ни разкрива също нравствената си сила и красота. Кой би могъл да подозира у Пшеничката, у тази дребничка светлокоса селска девойка, такава отмъстителност на любовното чувство. Тя увещава с престорени ласки селския ратай Лукан да запали нощем колибата, когато в нея спи довчерашния ѝ любим. И когато не успява да го склони, тя със собствените си ръце подхвърля огъня на отмъщението. Читателят би се усмихнал, ако по образа на Пшеничката бихме извикали във въображението му образа на Еврипидовата Медея. И въпреки това той знае, че в отмъщението на Пшеничката всичко е напълно правдоподобно, както е естествена и правдоподобна примитивната сила и примитивното изражение на страстта и както горда в нанесената ѝ обида е наранената народна душа.

Тези примитивни, но високо отухотворени изражения на страстта в други случаи ни се разкриват и в други човешки съдби. Ивка от разказа „Любов“ ще прониже с нож гръдта си, защото нейният баща е изгонил от своя дом бедния Добрян, на когото тя е отдала сърцето си. Винаги обаче тези съкровени вълнения и трепети на селското сърце ни побеждават със своята нравствена сила. Колко нравствена красота има в сиромашката радост на Пена и Стоян, които прибират подхвърленото в каручката им дете. Колко жизненопотребна и чиста е любовната радост на Стойчо и Яна от „Кумови гости“, които забравят, че дълъг път ги чака, останали сами сред полето под закачливия поглед на немирните звездици. Както цветната чашка се пълни с лъчи с такава радостна светлина е изпълнено и сърчицето, което бие под овчарската абица, влюбено безкрайно в образа на мъничката Ангелинка.

Пълнокръвието на жизненото чувство у селския човек е най-отличителният белег на неговата душевност. Това пълнокравие на чувството намира изражение в неговите тревоги и вълнения, страсти и съкровени пориви, скърби и радости. То обяснява силата на любовния копнеж, привързаността към труда и земята, непосредствеността на веселието и смеха. То е залегнало изцяло в песента и в играта на селския човек — песните и игрите на нашия народ. Ако песента ни напомня обикновено за тъгите на нашия народ, игрите са неговото веселие. Затова, ако в повечето случаи „кавалът плаче“, то гайдата още с първите си провиквания ни подготвя за шемета на играта. Вижете игрите на нашия народ, за да имате точна представа за неговия дух и темперамент. В картините на нашите художници зрителят не може да получи и бегла представа за това. Известната картина на Мръквичка — „Ръченица“ е етнография. Само в литературата тези изяви на селската душа са могли да намерят сполучливо изображение. Най-добрият им изобразител е Елин Пелин.

Свирнята е изкусна. Под пръстите на гайдаря изкачат така лудешки и весели звуците на ръченицата, че Дъбакът не може да издържи. Още миг и той е в кръга срещу Христина. Надиграването започва. Мълчаливо, леко и чевръсто те се задминават, за да премерят сякаш силите си, и отново се изправят един срещу друг, за да се понесат в шемета на играта. И в тази неவிждана игра със спокойни, плавни и леки извивки на тялото, когато краката, понесени от ненадеен вихър, се откъсват от земята, душите отведнъж слети като че ли в едно се понасят в някакъв възторг на сила, красота и ликуване. Сърцето е изтръпнало. В един миг то престава да принадлежи на себе си. Достатъчно е само да се прочетат тези две-три странички, в които Елин Пелин е описал облога между Лазар Дъбака и внучката на Дядо Корчан, за да изпитаме не само духовното, но и физическото опиянение от играта. И с това Елин Пелин още веднъж ни е дал неопровержимо доказателство, че са му познати всички тайни на селската душа.

В изображението на селската душевност Елин Пелин ни рисува и картини на селски идилии. В разкази като „Ветрената мелница“, „Кумови гости“, „Сиромашка радост“, жизнената пълноценност на чувството ни се открива и в такива състояния на душевна хармония, при които простотата и интимността на селския живот започват да звучат с някаква празнична приповдигнатост. Тези, които са свикнали да пристъпват към литературата с каноните на едностранчивото мислене, сигурно ще кажат: „За какви идилии говорите, когато Елин Пелин е реалист и изобличител.“ Отговаряме: „Става дума за ония реални мигове на преживяно щастие и красота, в които човешките сърца по необходимост се сливат в хармонията на едно чувство, на един стремеж, на една мечта“. Разбира се, тези идилии нямат нищо общо с Влайковите идилии, които преукрасяват селската действителност с копнежа по миналото, нито с идилията на П. Ю. Тодоров, където илюзията е отстранила действителността, за да не пречи на химерите на самотника. При Елин Пелин селската идилия ни разкрива винаги една неподправена истина за живота на селския човек. Това е истината за чувството на взаимност в и з ж и в я в а н е т о на малките радости у трудовия човек. Истина, която ни разкрива п р е в ъ з х о д с т в о т о на колективното нравствено съзнание у народа, което всякога е стояло над личното и егоистично изживяване на радостите от битието. Може в тези селски идилии на Елин Пелин да има и нещо идеализирано. Но идеализацията тук ни е потребна, за да ни убеди още по-настойчиво в реалната възможност на идеала и в необходимостта от пълната взаимност на радостта от растежа на жизнените сили у народа.

★

Преживяванията на селския човек достигат най-голямата си виталност и най-високата си одухотвореност в неговото отношение към труда. В изображението на труда Елин Пелин ни е дал и най-ярката социална картина на селото през 90-те години и началото на века, когато новите икономически отношения, основани на индивидуализма, рушат старите форми на задружния трудов живот и заедно с увеличаването на „ратайството“ носят общо разорение и нищета. Няма следователно нищо не-обикновено в това, че повечето от героите на Елин Пелин, тези мъже със сини като небето очи и с руси коси, са ратаи и че постоянният прицел

на безпощадните изобличения на писателя са капиталистическата държава, бирника, селските чорбаджии и попове.

„Така е тръгнало и така ще върви — ридае душата на стария Герак — няма да стане по-добре. Любовта бяга от човешките сърца, хората не са вече братя.“ Разлагането на старите основи на народния живот е налице. Нахлуването на индивидуализма в душата на селянина, заедно с нахлуването на стоково-паричните отношения в селото рушат и последните остатъци на селската заеднота, налагат разделението на „бащинията“, живеенето всеки за себе си“. Дошло е неизбежно времето, когато и старият дом на Гераците трябва да се разпадне. Бащината любов и молбите на стария Герак не са в състояние да възстановят отново духовната връзка в рода на Гераците, която животът е разкъсал. Безпътният живот на Павел, у когото градът е убил любовта към земята, страданията на беззащитната Елка, скъперничеството на Божан и лакомията му да купува имоти, кавгата на тримата братя, които се бият пред очите на баща си, са неизбежни спътници на разрушителните сили на капитализма в селото. Няма да закъснее денят, когато от обширния двор на Гераците няма да остане нищо. А големият кичест бор, под сянката на който са расли няколко поколения, ще рухне отсечен в калта.

В „Гераците“ и в „Земя“ Елин Пелин ни показва на преден план разрушителните сили на капитализма. Капитализмът на село руши не само старите основи на народния живот, но и старите устои на народната душевност.

Собственическата власт върху земята води неизбежно до паразитично отношение към труда — превръща го в обект на заробване и експлоатация. Но собственическият глад за земя опустошава и душата на селянина. Собственикът-господар на земята е зъл и безшумен към труда. У него престава да говори любовта към „благословената майка земя“, която се „къпи в човешка пот“ и над която селянинът извършва с преклонение обрядите на своя труд. Алчността за свой имот и за пари, която е овладяла душата на Божан, постепенно ще убива у него любовта и преклонението към труда и ще развива оня хищнически и паразитен морал, който носи само беди и страдания за околните.

Но в Божан от „Гераците“ и в Еню от „Земя“ Елин Пелин ни показва нещо повече от разрушенията на капитализма в селото. В Божан и в Еню Елин Пелин ни показва патологизма и разрушителните сили на собственическата страст у човека. И ако в „Гераците“ писателят ни разкрива бедите, които тя носи за обществото, в „Земя“ той ни сочи гибелните ѝ последици за самите нейни носители — за човека, който е станал нейна жертва. Това единство на замисъла и идеята, обединяващи двете повести, изглежда не искат да видят или не разбират критиците, които обвиняват Елин Пелин в измяна на реализма, задето уж бил подценил социалната тема в повестта „Земя“ с нравствената.

Вгледаме ли се по-внимателно в образа на Еню, ние не можем да не открием, че под този образ писателят е доразвил свои мисли, залегнали в неговата първа повест — „Гераците“. Нищо съществено не би се изменило в повестта „Земя“, ако на мястото на Еню писателят беше поставил Божан. Точно така както и проблемът, залегнал в „Земя“, само поради факта, че писателят е искал да го види откъм нравствената му страна, не е престанал да бъде социален.

Не е трудно да се разбере от всеки, който познава творчеството на Елин Пелин, че не всички Божановци от „Гераците“ имат съдбата на Еня. Знайно е срещу кого Елин Пелин отправя своите изобличения, когато ни рисува горчивата съдба на селския ратай или страдалческият път на дядо Матейко. По-трудно е да се разбере, че тъкмо в индивидуалната драма на Еня, с нейната нравствена развръзка, писателят е успял да ни внуши много по-остро и нагледно разрушителните сили на обществото, които подхранват гибелни и опустошителни за човека страсти. Нека припомним, че Добролюбов не намираше нищо неестествено и „нетипично“ в това, че Шекспировият герой, деспотичният и себелюбив Лир е могъл да се откаже от властта и от кралството си, за да сподели съдбата на обикновените хора. Това не само не попречи на Добролюбов да види в Шекспировия герой „жертва на уродливото развитие“, но и да признае, че пред образа на Лир ние „се изпълваме с негодувание и палеща злоба не вече към него, а за него и за целия свят — към онова диво, нечовешко положение, което може да довежда до такава безпътница дори хора като Лир“. Нужно ли е да припомним също така, че и Белински съвсем не смяташе за неправдоподобни изблиците на човечността в душата на Макбет, а заключаваше: „Макбет на Шекспир е злодей, но злодей с дълбока и могъща душа, поради което той вместо отвращение възбужда съчувствия: вие виждате у него човека, у когото е имало такава възможност за победа, каквато и за падение, и който при друго направление е би могъл да бъде друг човек.“ Привеждането на такива примери из литературата може да ни отнеме много място.

Необаче за да доведем започнатия паралел до край ще отбележим и това, че думите на Белински за Макбет ни напомнят нещо от съдбата на Елин Пелиновите герои. Вгледаме ли се по-внимателно в образите на Божан и Еню, ние не можем да не признаем, че те наистина при други обстоятелствени условия можеха да бъдат и други хора. Спомнете си колко и еуморим е Божан на полето. Полската работа е неговата стихия. Тук неговата душа сякаш ликува, загледана към небето с надеждите и с тревогите на плодородната земя. Помислете колко полезен би могъл да бъде Еню за обществото, ако неговата енергия и жизненост бяха отдадени не на лакомията му за земя, а на една по-висока нравствена цел. Та нали Еню, който чувства как неговата страст го отдалечава неудържимо от хората и човешките сърца, ще каже в миг на моментно разкаяние: „Живот без любов нищо не е. Лула тютюн не струва“.

В Божан и в Еню Елин Пелин изобрази разрушителното действие на ония условия в капиталистическото село, които развихрят в селската душа гибелни страсти. Той показва, че собственическата страст е враждебна и чужда на труда, защото го унижава, потиска и заробва. Тя заглушава любовта към труда и превръща земята от „майка хранилница“ в обект за плячка и грабежи, във вечен извор на раздори и човекоомрази. Тя е гибелна и нелечима за селската душа, така както проказата за човешкото тяло. Достатъчно е да се прочете разказът „Сълза Младенова“, за да се почувствува колко жалък и отвратителен е светът, в който собственическите сметки и алчността у хората убиват всичко светлото и човешко в душата на селянина. В това малко селце, в което учителката Сълза Младенова е мечтала за своя сватбен ден, тя се чувства неочаквано ограбена и унижена от пресметливостта и цинизма на тези груби селяни, които довчера е смятала за свои близки хора. Нейното обидено и ранено сърце оплаква загубата на едно скъпоценно човешко

чувство, с което са търгували бездушни и алчни селяци. Забележете обаче — никъде Елин Пелин не пожела да изобрази тъмните убежища на тези страсти в душата на ония селски хищници и паразити, които живеят на гърба на селянина и експлоатират неговия труд. За писателя те са загубили всичко човешко. В разказите на Елин Пелин селските изедници и чорбаджии се явяват само с прозвищата си и с омерзителните им имена, с които хората от народа са свикнали да ги назовават. Те са: „Синът на оня вълк дето ни яде. . . Нено е това“, — Според израза на Леповия баща. „Оня. . . безочник. . . богат човек. . .“, — който по думите на Лазаринка ѝ подхвърлял пари и закачал и за когото нейния Дойно лежи в затвора. Те са: „Ако не е Вълкан, то ще е Вълчан. . .“ — както мисли чичо Горан. „Големците и богатите“ — както ги назовава дядо Матейко. За тях именно Пелинко от разказа „Летен ден“ е свикнал да казва: „Не съм нито аз за тях, нито те за мене.“

Фактът, че Елин Пелин, макар и да ни напомня непрекъснато за присъствието на тези герои, не е пожелал в нито един случай да ни въведе в духовния им свят, говори колко чужд и противен за писателя е всеки социален образ, лишен от чертите на човека и човешкото. Никогa звероподобното у човека не е привличало четката на художника. То е будило у него само чувство на отвращение и отрицание и затова в своите социални изобличения Елин Пелин винаги запазва необходимата дистанция, която му е била диктувана от моралното превъзходство на народа.

Само когато се касае до съдбата на малките и незначителни хорица от народа, Елин Пелин няма да се поколебае да разкрие до дъното нравственото и духовното обезобразяване на човека от капитализма. Тях Елин Пелин винаги следи отблизо и внимателно.

Нищо чудно, че Елин Пелин, който с реализма и изобличителната сила на своето творчество разголи всички язви на капитализма и показва бедствията, които той носеше за малкия човек със социалното онеправдание на труда, едновременно с това ни върна отново към чистите извори на народната душа, към честния труд и непобедимата жизненост на селянина. Елин Пелин не прикрива нищо от суровостта на селския живот — той ни показва и сиромашията и селското тегло, и духовната нищета и грубостта на селските нрави. Но едновременно с това, той ни накарва да видим под суровата обвивка на живота човечността и духовното величие у нашия народ — богатствата на народната душа. Богатства, които нашият селянин успя да опази и през най-безпощадното време на капиталистическата робия.

Излишно е да задавате въпроса откъде са се взели тези прекрасни черти в характера на нашия народ. Елин Пелин ни дава отговор и на този въпрос. Трудът — ето вечният и непресъхващ извор на народната жизненост, в която са могли да намерят съчетание и творческата радост, и любовното чувство, и отдадеността на дълга, и надмогването на страданията, и духовното и физическо здраве, и неизменното чувство за хумор у нашия народ. Наистина капитализмът, като разрушаваше старите форми на задружния труд и колективния живот на селянина, рушеше и устоите на неговата патриархална нравственост и човечност, с което не се примирява старият Герак, припомняйки, че „любовта бяга от човешките сърца“. Но новият морал не беше в състояние да разруши напълно онаследените черти от националния характер на българина. Тези черти, отличаващи българина с неговата човечност и отзивчивост, продължаваха

да се съхраняват в народните низини чрез съзнанието за общата сиромашия и общата участ на народа. Те твърде често намират проявление и в онова чувство на солидарност у селянина, което наблюдаваме у Андрешко. Опазвайки своя характер, нашият народ разви в продължителните години на своя мъченически живот и онази пословична издръжливост в труда, която най-красноречиво говори за неговата изключителна жизненост и за способността му да бъде творец на велики дела.

Трудът това е любимата тема на Елин Пелин, върху която той е създал едни от най-хубавите си разкази.

Когато Елин Пелин изобразява труда на селянина, ние имаме чувството, че писателят ни въвежда в светилището на живота — там, където човек с двете си ръце извършва обрядите на миросътворението. И наистина никой друг в литературата ни не е пристъпвал към труда с такова чувство на преклонение както Елин Пелин. И това е така, защото Елин Пелин е най-верният изразител на отношението на селянина към труда. У Вазов трудът е добродетел. У Йовков — красота. У Елин Пелин — жертвоприношение. При това докато Вазов и Йовков търсят неговите нравствени същности, за Елин Пелин трудът е преди всичко материална сила в живота. Но материална сила, която съдържа в себе си акта на творчеството — това, което му предава неговата истинска човешка същност.

Но какво е творчеството, ако не самоотдаване и саможертва — най-висш синтез на мъките на раждането, на любовта и вдъхновението, победа над слепите инстинкти на природата. Ако у Елин Пелин жертвеността в селския труд е получила особено, засилено акцентуване, то се дължи на мъчителните и крайно тежки условия, при които селянинът е принуден да се труди в обществото на капитализма. Но това прави сякаш по-осезателна жизнената необходимост от труда с неотменността на дълга и с жизнения подвиг на селския труженик.

Достатъчно е да пристъпи към изобразяване на селския труд и писателят става по-друг — тържествен и неспокоен. Тогава до нас достига сякаш гласът на Йордан Герака като предвещание за оня дългоочакван миг, в който ще настъпи единението между човека и земята: „Ех, че време ли се отваря! Пак ще се къпе в човешки пот майката земя!“

Този миг у Елин Пелин е обикновено жътвата — когато земята изисква от човека ново, тежко усилие за прибиране плода на неговия труд през годината. Ето я картината на тази Елин Пелиновска жътва, която ни кара да чувствуваме горещия дъх на родните поля:

„Усилена жътва кипи из равното Софийско поле. От край до край, до къде ти око види, се люлеят златни ниви, и морни работници се мяркат там от тъмни зори. Бог тия дни даде страшна жегата. Свило се е синьо небе над земята и сипе огън и жар. Над широкото поле трепери адска мараня. Отпуснати и уморени се синеят далечни гори и планини, и сякаш чакат, кога полето — а-ха ще пламне в пожар. Птичките са забегнали далеч из хладните усой и не им се чуе гласът. Само гугутка се обажда изрядко от сенчеста круша, или грив гълъб усамотено префюфюква с криле към гората.

Тежко и душно.

Слънцето се е спряло огнено и немилостиво в небесата, но жарките му лъчи не пъдят от полето работливите селяци!

Неуморно те жънат там и трупат златни снопи. Пот се сипе от челата, душата без сила остава, няма почивка. Узрялото жито не чака.“

Но под адския пек усиленият труд на селяка изтръгва сякаш от дълбоките извори на душата живителната сила на вдъхновението. И това вдъхновение се понася над полето с неочаквано понеслата се дружна моминска песен, волна и млада, шумна като полето, пълна с надежди и желание, света като любовта. И тази песен, бликнала от дълбоките и чисти извори на вдъхновението, ще ехти над златното поле и ще се издига към небесата като ободрителна подкана за селяка: „Нека работим, нека работим!“, за да заглъхне с внезапна вест за нова жертва:

„Пенка примряла от жегата!

Боже!

Пак жертва!

Град да бе паднал, не би тъй убил сърцата.

Захвърлиха жетвари остри сърпове и затичаха нататък, плахи и тъжни.

— Боже, дано лъжа бъде!

И булки, и моми, и мъже и жени, и майки се стекоха на Пенкината нива ужасени.

Край златен сноп бе паднала възник, като с куршум ударена Пенка — селско дете обичливо. Бяла забрадка небрежно бе паднала над чело, да засени хубавото ѝ лице. Тъмнееха гъсти ресници, мъртвешки склопени. Из полуоткрити уста бе потекла струйка алена кръв и обагрила бялата ѝ гушка. Едната ѝ ръка още държеше острия сърп, другата грижливо стискаше ръкойка класове“.

И в последния жест на Пенка писателят е поискал да види символа на труда като неотменна съдба на селяка. Целият разказ, в отзивистия слог на който трепти сякаш маранята над запаленото поле, е една радостно-тъжна песен за жертвения труд на селянина. Тя не разказва, а в един вик на сърцето изтръгва всичко: и вдъхновението, и възторга, и любовта и интимната радост от труда, заедно с покрусата и преклонението пред тежката жертвеност на труда. Така и Елин Пелин завършва разказа:

„Полето празнуваше тъжен празник.

Погребваха Пенка.“

В цялата ни литература само в Яворовите „На нивата“ и „Градушка“ жертвеността на селския труд е показана с такава реалистична простота и сила и с такова вътрешно участие.

Тази тежка жертвеност на селския труд е свързана с непрекъснатите природни и социални бедствия, които го съпътствуват. Сушата е страшен бич за селянина и неговия труд. Елин Пелин е нарисувал такива картини на сушата, в които усещането на физическа болка идва сякаш да направи още по-осезателна и реална мъката на селския човек и бедата от отишлия напразно селски труд. Спомнете си как Елин Пелин е нарисувал в „Напаст божия“ картината на селската суша.

Най-често обаче Елин Пелин рисува селския труд, свързан със страданията от съпътстващите го социални бедствия. Ето го Боне Крайненецът от разказа „На браздата“ — най-прелестния по своята простота и изразителност разказ, написан досега в нашата литература. Не е ли Боне Крайненецът селянинът, когото ние сме виждали толкова често да размахва копраля и приведен над ралото да пори дрипавите чергила на нивиците, мършав и дребен като своите кравички? Какво свъръх-

човешко усилие на волята е потребно и каква издръжливост и жизненост на духа, за да може този селянин, който е прочел в погледа на умиращата Сивушка пълната си безпомощност, да намята върху себе си скъсаното чердже и да лази на четири крака като мечка, за да изправи на крака умиращото животно. Тук мъката на Боне Крайненецът и смъртта на Сивушка, олицетворяваща последната надежда на селяка, крият истинска трагика, човечност и героизъм. В постъпката на Боне Крайненецът е съсредоточена сякаш историята на целия мъченически труд на селянина. Тя показва, че трудът е единствена надежда и упование за селянина, дори когато от него се изискват върховни усилия и жертви. Затова трудът на Боне Крайненецът е израз на високо благородство и човечност. И най-вече — на непобедима жизненост.

Ето я Лазаринка. Нейният труд е двойно по-тежък, защото със своята тежка мъка тя е самичка сред запустялото и погрозняло поле и няма кой да ѝ помогне. Но не, тя не е сама. До синура под трънлива круша виси люлка, от която изведнъж изпищява галена рожба и пронизва като с остър шиш сърцето на майката. Тогава „тя хвърля сърпа и тича, като луда, морна, потна поема на гърди малкото пискунче, залюлява го тихо в прегръдките си и наведена над него, шепне му с любов: — Мълчи, мама, мълчи, малка щерко, мълчи да пожъна!

И като спря сълзите си, запя му.

То млъкна, обвеси крехки ръце на майчина шия и сякаш се вслуша в тая тъжна песен, която са пели дедите му, която я пее баща му и майка му и която, може би, то ще пее някога все с тоя тъжен глас. Вслушва се, гледа майка си и на сухите страни грейна усмивка.“

Целият живот на Лазаринка може да бъде сведен до представите за труда и майчинството. Той е едно героично изпитание, свързано с незаслужено страдание. Не знаей дали в друга някоя литература могат да се посочат примери, където майчината грижа и любов да са така неразделно и съдбоносно свързани с грижата и любовта на селянина към земята. Но и да би имало, те сигурно носят други жизнени стойности. Колкото пъти съм препрочитал разказа на Елин Пелин „Закъснялата нива“, толкова пъти във въображението ми е изплавал образът на майката от картината на художника Христо Станчев — „На нивата“. Това е същият образ на майката, която потна и морна, оставила сърпа или ралото притиска свидна рожба до майчиното си сърце, без да има сякаш сили да поеме дъх с попуканите си устни. Но не, тя ще намери, тя е запазила още сила в майчината си гръд, за да накърми своята рожба. Това е образа на българската майка, даващ живот на всичко — най-вitalният образ, създаден в нашата литература. Този свят образ е неразделно свързан с нашите представи за селския труд и с далечните спомени от нашето детство. Този образ — образът на майката, — под който ние сме познали майчинската любов и самопожертвователност, е обогатил нашите представи за земята и труда с образа „на майката земя“.

Съзидателната сила на човешкия труд, неговата жизнена необходимост и жертвеност, това е, което създава у селянина преклонението му пред труда и чувството за светостта на хляба. Пияният Дядка тръгва след сина си, който е дошел от нивата да вземе вителя, с който връзват снопите. Но немият Павел отблъсква енергично баща си. „Неще ме, нивата, дете се ражда хляба...“

Припомнете си булката на Стоян, застанала до шарената каручка, където спи нейната рожба. Тя яде симит, като чупи с почит залъче по залъче. Чувството за светостта на хляба е живо още в нашия народ и в него няма нито следа от религиозност. За българина хлябът е свят, защото в него е трудът и мъката на селянина.

В обществото на капитализма, където селянинът не може да се отърве от борчове и от царски бирници, той неведнъж е оплаквал своята горчива орис с думите на поета: „До гроба слънце те гори и все ори, ори, ори. . .“ Но и при най-тежките бедствия, които са налитали селянина, трудът не е преставал да бъде основа на неговия живот, неговата единствена чиста радост, надежда и упование. Бащата на Липо, навлякъл униформата на горски, защото селският чорбаджия му е взел за борчове единствената кравичка, чувствава как проклетия мундир стяга душата му, страда, че не е вече на нивата си: „Прогни ми ралото под стряхата, — оплаква се той на сина си. — И нему червеят яде сърцето му, както и на мене. . .“

Героите на Елин Пелин не са безпогрешни. Но те носят най-светлата добродетел — любовта към земята и труда. Погледнете как морни жътвари на весели групи със смях и песни се завръщат привечер в село, след страшния жътвен ден на жаркото лято, описано от Елин Пелин в „Летен ден“. Те са изпълнили един тежък дълг на полето, прибирайки скъпоценния плод на селския труд и затова радостта, заедно с песента от само себе си е дошла в душата. Има някакъв дълбок и неотменен смисъл в появата на песента, която радва човешките сърца след труда, осигурил храната на народа — хляба. Затова и трудът, колкото и тежък да е той, не може да не буди в душата на селянина онова чисто вдъхновение, което невидимо свързва хората в едно общо вълнение и грижа. Това вдъхновение ни кара да разбираме и да се възхищаваме от работата на Божан, който съблечен по риза се чувства на полето в своята стихия. Той се хвърля да връзва като скъпоценна плячка снопите. Бързо и неуморно, като че се състезава, той повдига всеки вързан сноп, както скъперникът повдига торба със злато и после ги реди на кръстци със свещенодействие сякаш че гради жертвеници. Това вдъхновение, пробудено от хубавия пролетен ден в душата на Боне Крайненеца, ще го накара, размахвайки копралята да се провикне към Белчо и Сивушка:

„— Де-е, хайде, братя!“

В труда е жизненият подвиг на селянина. Лесно е да се разбере защо трудът е извора на духовната жизненост у селския човек и на онази романтика, в която ни въвеждат разказите на Елин Пелин. Достатъчно е да напомним само за духовната жизненост на селянина, за неговото вдъхновение и непосредствените радости от труда, за неговата любов към земята и самопожертвователността му в неотменната отдаденост на дълга, за начина, по който той е свикнал да общува с животните — неговите помощници в труда, — за да разберем къде се крие тази романтика. Романтиката в разказите на Елин Пелин не е идеализация и тъга по миналото. Напразни са мечтите на Липо, който след тригодишно несретничество си мисли как ще се стегне мъжки, като се върне на село и ще заработи на нивите. Той няма да стигне до село и неговите мечти за новата къща с градина, за хубавото момиче, за което ще се ожени и за новите дрехи на баща му ще рухнат. Собственият му баща ще му разкрие грозната истина за село. Безпомощна е и мъката на стария Герак

колкото и голямо да е съчувствието, което тя буди у нас. Тя не може да върне миналото.

Романтиката не е в метежността на мечтите у селянина. Наистина героите на Елин Пелин в жизненото си съпротивление на неправдите стихийно отричат заобикалящата ги действителност. В тяхното недоволство е заложена и потенциалната енергия на бунта. Но отрицанието и бунтът у тях са още вик на болка. Те намират израз в проклятието и в личното отмъщение, в неверието и в индивидуалното непокорство. Те не са родили още жизнения подвиг на мечтателя, макар и чувството на солидарност да се проявява понякога много силно у селянина.

Реалист по природа, несклонен към празни мечтания, Елин Пелин не е могъл да не види и да не изобрази преди всичко жестокостта и безпощадността на онова време, което през 90-те години и началото на века донесе неизброими бедствия и страдания за селото. Но в същото време самият той селянин, закърмен от съпротивителните сили на селския дух, не можеше да не почувствува романтиката на жизнения подвиг в труда на селянина. Наистина тази романтика у Елин Пелин е сурова, както е сурова правдата на живота. Понякога, когато реализмът в изображението разкрива преди всичко мрачните страни на действителността, ние по-скоро чувствуваме, отколкото виждаме, как тази романтика струи като подводно течение някъде дълбоко в скритите недра на живота. И това е така, защото и в тези случаи оптимизмът и неизменната вяра у писателя ни подсказват къде са заложени съзидателните сили на живота. Винаги обаче, когато Елин Пелин утвърждава направо жизненото и творческо начало на труда, като ни дава да почувствуваме как то преодолява силите, които му противодействуват в обществото, ние съзираме този ярък романтичен лъч в неговите разкази.

В творчеството на Елин Пелин има и такива разкази, в които романтичният строй на чувствата се изгражда върху идеята за победата на някакво нравствено начало у човека. Такива разкази са напр.: „Самодивските скали“, „Косачи“, „Скорецът“ и др. В тях реалистичните моменти се преплитат обикновено с приказно-фантастични елементи и алегории. Тези именно разкази, писани в различни времена, сочат онази характерна склонност към скрит размисъл у писателя, която намира изражение в индиректният език и чудните легенди, разказвани от отец Сисой в „Под манастирската лоза“.

В ранните разкази на писателя, измежду които е и разказът „Самодивските скали“, се чувствува влияние от романтизма на Горки. Но това влияние, което е свързано с периода на творческото съзряване у младия автор, не е пречка за изявяването на личния почерк у зрелия художник, което скоро ще последва. На Елин Пелин не е присъща експанзивността на мисълта у Горки. За Елин Пелин е отличителна онази изучаваща и съдържаща мисъл у българския селянин, зад която винаги е туптяло едно горещо и поривно сърце. Той е художник, комуто е потребно да се пренесе дълбоко в природата на нещата, за да обективира себе си. Не случайно неговите „Черни рози“, където той се опитва да бъде открито сентенциозен и излиятелен, звучат превзето и наивно. Ето защо и романтизмът у Елин Пелин, който е отличителен с преобладаването на израните средства на реализма, не съдържа далечни предусещания и проекции на живота. Той винаги ни внушава непосредствената реалност на живота и трайните истини за човека. В това се крие и слабостта и силата на Елин Пелин. Слабостта — че писателят не е вещател на утрешния ден. Силата — че неговото твор-

чество само ни говори как трябва да изглежда той. Дори такъв един разказ като „Старият вол“, където под символните изражения на мисълта се крие мечтата за дължимото уважение на труда, ни внушава сякаш непосредствената необходимост от това уважение. Някои са свикнали да изказват възхищението си от този разказ на Елин Пелин, като се провикват: „Ето ви селска идилия!“. Но идилията не е романтика. Разказът „Старият вол“ би напомнял такава идилия, ако зад неизбежната идилична украса в него не стоеше постоянното внушение за един сурово и честно изпълнен дълг към земята. Същото романтично чувство от изпълнението на дълга буди срещата между бай Стоян и Белчо в суровата обстановка на войната („Среща“). И това чувство винаги ще ни спохожда, когато в разказите си Елин Пелин ни напомня за „тия хубави, мълчаливи и поетични символи на дълга и труда.

Но не само в изображението на труда Елин Пелин ни напомня за романтиката в селския живот. Природата и нейното одухотворяване у Елин Пелин е също част от тази романтика.

★

Природата — ето друг един свят колкото и необятен, толкова и близък на селянина. На нея той доверява всичко: и жалбите, и радостта си, и съмненията, и страховете си. С нея той споделя и своите любовни копнежи и тревоги, които не смее да повери никому. Цялата красота на природата в родната ни поезия идва от това нейно одухотворяване. Представете си как е изглеждала природата в предисторичните времена, когато тя е била населявана от чудовищни по своите размери животни, когато върху нея са росли дървета-гиганти, но когато човекът не е съществувал още на земята. В описанията, които днес науката ни дава за нея, тя изглежда внушителна, изпълнена с някакво студено величие. На нея ѝ липсва красотата — човекът не е живял с нея.

Одухотвореността на природата у Елин Пелин е най-характерната отличителност за пейзажа на този най-голям наш живописец в литературата. Но това, което вярно бе забелязано още в миналото от ценителите на пейзажа у Елин Пелин, е най-малкото, което може да се каже за истинското отношение на художника към природата. Най-отличителното у Елин Пелин е, че в изображението на природата той премахва дистанцията, която ни кара да чувствуваме природата вън от нас, чужда на нас — п р а в и я с в о я. Елин Пелин ни кара да чувствуваме, че човекът е победил страха от природата, страх, наследен от едно примитивно съзнание и чувство. Сам Елин Пелин признава, че като дете се е страхувал от природата. Когато е гледал залеза, обхващало го е ужас. Но детето е треперело и пак е гледало. Така с упорство и в непрекъснатото общуване с природата, той е победил страха от нея, направил я своя жизнена необходимост.

За това свое дълбоко чувство към природата в разказа си „Самодива“ Елин Пелин пише: „Бях на осемнадесет години. Нямах никакви грижи. Имах пушка и куче и горях от ловджийска страст. Летните селски нощи, напоени с лекия дъх на полски билки, ме люлееха в сладък сън до гърдите на майката природа. Сутрин, когато над сънните гори се вдигаха като бели воали тънки леки пări и се стопяваха под първия поглед на деня, нарамвах пушката и скитах до вечерта из горските околности, пълни с извори и с дивеч. Дишах планинския въздух, пиех вода от потоците, хранех се с ко-

равия хляб, който носех в чантата си, говорех с птиците и подражавах гласовете им, прегръщах големите мъхнати буки, стройните грани на дъбчетата и играех из гората като някое младо животно“.

Между Елин Пелин и природата има не само духовно, но и физическо сливане. И това духовно и физическо сливане с природата ние долавяме под всяко движение на четката на художника. Не е ли характерно, че когато Елин Пелин разказва за героите си той е неуловим — винаги е избрал някакво почетно разстояние, за да не пречи на героите си самички да ни се покажат. Но заговори ли за природата, Елин Пелин не може нищо вече да скрие от себе си — той е цял в нея. Той навсякъде ни дава да разберем, че ако чувствуваме как природата живее, то е именно защото той ни е накарал да почувствуваме това, че през неговите очи, през неговите сетива природата изглежда такава. Ето защо и природата у Елин Пелин има като че ли своя душа и своя плът.

За пейзажа у Елин Пелин никога не може да се каже, че той е мрачен, суров или оптимистичен. Не може, защото за природата у Елин Пелин са характерни не състоянията, а нейният трескав живот: тя се смее, лудува, тъгува, люби, заплашва. Реката под моста, на който бай Тодор клисарят загрижено въздиша откъде да намери вино за комка, „и граеше като момиче... пъргава и бистра, бълбукаше, плискаше по камъните току-що разбудена от утрото, бързаше надолу и викаше с богом, с богом, с богом.“ Андрешко подвиква на конете и се смълчава за мислен върху тежката сиромашка участ на селянина. „Конете склисаха малко и също се замислиха. Господинът повдигна голямата яка на вълчия си кожух, потъна в него и същото ѝ се замисли. На усамотеното дърво край пътя кацна врана с настръхнала перушина, залюля се на сухия клон, гракна унило и също се замисли. И тъжното зимно време също беше замислено.“ Жегата е изпогорила всичко, тревога е помрачила душата на селянина, защото трудът им ще отиде напразно, и „малката рекичка, от сушата, изглеждаше не че тече, а че плаче“. Събуденото поле, огряно от майското слънце, весело посреща отец Игнатия в ранното неделно утро, в което сърцето на пролетта биеше усилено, бързо и новият живот на земята трескаво се готвеше да използва хубавия ден.“ В прохладната лятна нощ над безкрайното Тракийско поле се спускаше мир и ведрина. Тогава „земята отвори страстните си гърди и замря в наслада“.

Живота на природата, който винаги хармонира с простите душевни преживявания на героите, ние разбираме защото природата у Елин Пелин има свое лице, свой език и своя плът. Затова и нейното присъствие е толкова реално и осезаемо, че ние, без да излъжем, можем да кажем, че сме видели, чули или възприели със собствените си сетива нейния образ, форми, багри и звуци. Това непосредствено въздействие на природата у Елин Пелин, в което е изчезнала всяка митология, ни позволява сякаш да я преизобразяваме със силата на собствените си възприятия.

В природата у Елин Пелин има нещо неповторимо — това са именно нейното лице, нейния език и нейната вещественост, които са намерили сякаш своите единствени и най-точни изражения. Ето как изглежда пролетното утро: „Зад сините планини на изток из едно море от светлина и слава се показваше пламналото лице на майското слънце и събуденото зелено поле широко и весело се къпеше в лъчите му и празнуваше.“ Как жете как другояче би могло то да изглежда? Природата у Елин Пелин има

свой език: „Като заваля дъжд, та цяла неделя! Тихо, кротко, ден и нощ. Вали, вали, вали — напои хубаво майката-земя, па духна тих ветрец, очисти небето и пекна топло есенно слънце. Засъхнаха нивята, оправя се време—само за оране.“ В училищните години учителят по литература често ни е нареждал „разкажете това със свои думи!“ Помъчете се наистина да предадете със свои думи това, което Елин Пелин е разказал с простия и изразителен език на самата природа. Няма да ви се удаде. А ето и обозначения за веществеността на природата: „Земята изпръхнала и се рони като захар“. Или „От прегорелите класове се рони като дъжд изцибрено житно зърно и пада като съчки на остро стърнище“. Ето и нажежената от слънчевия пек земя: „От червените ронливи сипеи се носеше един тежък и прижурлив лъх, като от купища разтопен метал“. Опитайте се при подобни случаи да намерите свое обозначение. Елин Пелин неусетно ви е накарал да ги притежавате.

В изобразяването на родния пейзаж, от който се носи хлеботородният дъх на полето с неговото лазурно пролетно небе и жарко лято, Елин Пелин е оставил образци на най-високо изкуство. В родния пейзаж — където Елин Пелин достига най-голямото му живописно богатство, одухотвореност и реалистично въздействие — той няма съперници. И това се дължи, както вече забелязахме, преди всичко на непосредственото отношение на писателя към природата. „У мене — казва Елин Пелин — природата не служи за декорация. Аз живея с нея. Представям хората сред полето в дълбока перспектива. Защото родното ми село е на високо, само една далечна бяла линия загражда хоризонта.“

Вгледаме ли се обаче по-дълбоко в природата у Елин Пелин, ние ще видим в нея отразени като в дълбоко огледало движенията на народната душа. Всичко, което се отнася до възгледа за природата и до нейното възприятие от писателя, е заимствувано от народа и е израз на неговото светоусещане. В изобразението на природата у Елин Пелин не е трудно да се види онова наивно-материалистическо светоусещане у народа, в основата на което стоят непосредствено-сетивните представи за нещата. Това наивно-материалистическо схващане за света, което показва според думите на Маркс предметите „в чистата светлина на тяхната природа“, е извора и на неизчерпаемото богатство от сравнения и уподобявания в образната реч на народа. Само непосредственото и интимно вникване в природата е могло да създаде тази ярка и конкретна образност, с която народната ни песен разкрива общността и материалната връзка между природата и човека.

В непосредственото и интимно общуване с природата са могли да се родят и ярките образни уподобявания на природата в мисленото и речта на народа. Не друг, а народът, когато пожелава някому физическо и духовно здраве, пожелава му той да бъде: „Здрав като дрян, весел като здравец, прав като кукуряк.“ Тъкмо тези наивно-материалистически представи за света обясняват защо нашия селянин, който е останал чужд на мистицизма и религията по остроумния израз на Пенчо Славейков, е „притеглил цялото небе, заедно с Дяда Господа към земята“, и защо когато при случая му се е налагало да споходи небето, той разказва за него тъй сякаш „е ходил в някое комшийско село“. Познатото единство между мотивите за природата, труда и любовта в народната ни песен е също израз на народните представи за неизменната връзка между човека и природата — постоянният довереник на човешките скърби и радости.

От народното светоусещане Елин Пелин е възприел и своите ярки стихийни диалектически възрения за природата и човека, които намират подчертан израз в цикъла разкази „Под манастирската лоза“. Тези възгледи, организирани в една монистична система, която търси в материалността на света вечния извор на живота, а в природата на нещата истините за този живот, стоят в основата на самотитното и дълбоко реалистично творчество на Елин Пелин.

Елин Пелин е написал три малки, непретенциозни разкази, откъснати сякаш от ловджийския му бележник: „Наслада“, „Грях“, „Пробуждането на един ден“. Тези разкази са измежду най-изящното, което е написано в нашата литература за природата. Полетът на двете патици през зимното утро е описан с такава реалистична видимост, с толкова дълбока перспектива и с такава чистота на багрите, че читателят сякаш наистина чува през цветната и неуловима паяжина на изгрева крехкия звън на помръзналия въздух. И сред тази чистота и нежност на природата, в която невидимо и непреривно се носят тръпките на живота и любовта, гибелта на двете патици не изглежда страшна. Природата и пред смъртта остава все тъй прекрасна, все тъй спокойна и мъдра, защото в нея винаги е така — когато нещо умира, друго се ражда, и защото животът нестихващо блика от предвечните ѝ недра. Такава е природата и в „Започването на един ден“, където пробуждането на живота започва в борбата за живот и където смъртта е също така естествена и неизбежна, както животът, който неотклонно се ражда от вечността.

Но за да разберем напълно природата у Елин Пелин, не е достатъчно да имаме за нея впечатлително око и горещо сърце. Нужно е и чувствително и музикално ухо. Чуйте:

„Глъхне широкото поле под безстрастното августовско небе. Прегазило го е вече жарко лято, и грозна картина е оставил след себе си селяшкия труд. От двете страни на пътя, до къде ти око види, се простират помачкани стърнища, без кръстци и ръкойки, покосени ливади, по които безсмислено се щура напъдена стока. Тъжно шумят узрели кукурузи, а из тях на облаци, на облаци, се вдигат сиви врабци и като градушка падат по прашните пътища. Ниско над покосените ливади прелитат черни косета. Над главата ти безнадеждно гракне врана и отлети, в сърцето ти заседне скръб и те замъчи.

Отдавна е жътва минала.“

Тази отмерена, тържествена стъпка на речта ни въвежда не само сред заглъхналото и тъжно поле. В нея отекват сякаш тежките стъпки на труда, който е преминал оттук като през бойно поле. Затова толкова по-изоставена изглежда мяркащата с в полето самотна жетварка, като с остър сърп в ръка прибира плода на закъснялата нива. Същият тържествен ритъм в разгара на самия труд достига до нас, когато четем описанието на пламналото от лятната жегга поле в разказа „По жътва“. Или кой не е чел този единствен и неповторим по жизнения ток на чувството разказ на Елин Пелин, в който пробуждането на пролетта кара да заиграе и у нас кръвта, както играе тя у отец Игнатий и вранното му конче. Някаква жизнерадостна музика, струеща около теб отвсякъде с ритъма на бликналите сили на природата, те кара сякаш да подскачаш под веселите провиквания на отец Игнатий, подрипващ на своето конче: „Хоп-хоп, хайде хоп!“

Струва ми се, че всеки, който иска да почувствува и разбере красотата на българската художествена проза не само откъм нейната жива

образна реч, чиста и лаконична фраза, но и откъм нейното скрито интонационно и ритмично богатство, трябва да свикне да чете на глас Елин Пелин.

Родният пейзаж, който достига своята най-ярка живописна изразителност у Елин Пелин, едновременно с това, с вътрешната оркестрация на речта и своята одухотвореност започва да звучи и с дълбоките възне- ния на народната душа. Казват, че пейзажът у Елин Пелин е лиричен и че напомня акварелите на К. Щъркелов. Това определение не отговаря на истината. Ако трябва да се даде някакво определение на пейзажа у Елин Пелин, то първото нещо, което се хвърля на очи е неговата дра- м а т и ч н о с т. Съвършено различен е той и от акварелите на Щъркелов по своята дълбочина, материалност и експресивност. И ако все пак лирич- ното чувство блика у Елин Пелин, то се дължи на разнообразието в ха- рактера на родната природа, което винаги е хармонирало с душевното богатство у родния човек.

Художник, от който не може да отбегне нито едно движение в род- ния пейзаж, Елин Пелин едновременно с това е и вълшебник на словото, който ни позволява да съзрем всяка жива светлина и да разберем всеки интимен звук на природата. И което е особено важно — природата у Елин Пелин е част от нашата жизненост, мъдрост и духовно здраве. Ето защо тя е, която у Елин Пелин най-често дава означенията и мерките за нашата красота, знание и сила. Това обсебване на природата у Елин Пелин като източник на жизненост и сила за човека е според мен най-съществената черта в отношението на този голям наш художник към родната земя.

Много пъти, когато съм държал в ръцете си разтворени книгите на Елин Пелин, съм си мислил: ето, човек се готви вече да се откъсне от земята и да се втурне в космоса. Няма ли този нов пътешественик в междувъзвездните пространства да престане да разбира чудния говор на звездите, които ни се усмихват любовно в разказите на Елин Пелин? И няма ли този човек, който ще има очи за невидимите космически орбити и параболи, да ослепее завинаги за цветовете и красотата на добрата стара земя?

Зная, че някои ще възразят: „Та защо трябва да отиваме толкова далече? Известно е, че селото, което ни е описал Елин Пелин със сгуше- ните под върбите воденички, със скърцащите каруци и с жътварските песни над пламналите поля, ще може да се види един ден само в музеите. С какво ще възбудят тогава разказите на Елин Пелин?“

Отговарям: с всичко, с което те възбудят днешния човек. Селото, което ни е описал Елин Пелин, ще отиде наистина един ден завинаги в музеите. Но полето, въздухът, реките, планините и цялата онази духовна жизненост, почерпена от непосредствената близост на човешкия труд до майката земя ще принадлежат завинаги на хората и ще бъдат винаги скъпи на човешкото сърце. Земята, такава каквато ни е описана от Елин Пелин, няма никога да остарее. Тя ще бъде вечно млада и вечно хубава за човека, който се е родил на нея, и който със силата, която тя му е дала, ще полети за да побеждава космоса.